

Pók Attila:

GYŰLÖLET ÉS A VÁLTOZTATÁS AKARÁSA

A változások és változtatások előzményei, ideje, módja, következményei a történettudományi kutatások talán legfontosabb problémái. Pozitív értelemben, amikor bemutatunk egy változást és negatív értelemben is, amikor azt keressük, hogy miért nincs változás. Elgondolkoztatja a történést Lampedusa híres hősének, a Párduc, Salina hercegének kijelentése: „Mindent meg kell változtatni ahhoz, hogy semmi ne változzon”. Jól hangzó *bon mot* vagy mélyebb értelmű gondolat ez? Itt és most úgy értelmezném, hogy vannak körforgásosnak minősíthető változások, amikor látványosnak tűnik az átalakulás, de végső soron érdemben maradnak a régi struktúrák.

A történéznek e kérdés megválaszolásához is forrásokra, elméletre, módszertanra van szüksége és irigykedve tekint azokra a szociológus, szociálpszichológus, politológus kollégáira, akik jól célzottan maguk teremtik felméréseikkel, reprezentatív közvéleménykutatásaikkal a forrásokat. Ha nem akarunk leragadni a változás fogalmának definiálásánál, Gyarmati György gondolatára támaszkodva abból indulhatunk ki, hogy a „rövid” huszadik század során, az I. világháború végétől 1989-90-ig, legalább kilenc rendszerváltoztató fordulat zajlott le Magyarországon, és azóta is legalább egyszer (2010-ben) sokat fordult a magyar világ. (Három szélsőbal, egy szélsőjobb, három balközép, kettő jobbközép irányba, a tizedik, a legutóbbi iránya nem könnyen kifürkészhető), nem beszélve három idegen hatalom általi megszállásról, két világháborúról és a hidegháborúról (Illés, 2013). A változások sodrását egy másik számsorral is érzékeltethetjük. A Közép-Európának nevezett régióban, a német és orosz nagyhatalmi érdekszférák közötti területen, az első világháború előtt négy birodalom (orosz, Habsburg, német, török), az I. világháborút követően tizenöt, a másodikat követően tizenhárom, ma pedig huszonnégy állam osztozik. Mindezek az átalakulások kevesebb, mint egy évszázad alatt zajlottak le, tehát legfeljebb a 2010 után születettek mondhatják azt, hogy nem éltek át lényeges változást, a felnőtt lakosság legnagyobb része pedig legalább két-három nagyhatású átrendeződést ért meg. Milyen következtetésekre juthat mindebből egy történész, hogyan definiálhatja kutatási kérdései feltevéseit?

Gyűlölettipusok, gyűlöletfunkciók

Ha a múlt végtelen mélységének és tágasságának áttekinthetetlen számú tényéből szerkesztett narratívát akarunk előállítani, világos határvonalakat kell kijelölnünk. Ezek persze mindig vitathatóak lesznek. Így például, amikor megszerkesztjük egyes „nagy változások” előtörténetét (Vormarx, protoindustrializáció, az esemény forrása és gyökerei, következményei, stb.) a lehetséges szakmai veszély az, hogy világosnak tűnő ok-okozati viszonyokat jelzünk, miközben a különböző területeken zajló változások üteme eltérő¹

¹ Ld. például Ralf Dahrendorf híres megállapítását az 1989-90-es közép-kelet-európai változásokról. Szerinte a közjogi átalakítás hat hónap alatt megvalósítható, a gazdasági változtatásokhoz több év kell, sokkal időigényesebb ennél a társadalmi mentalitás átforgatása. „The third condition of the road to freedom is to provide the social

(Dahrendorf, 1990) és ezzel mind a társadalmi közvéleményt, mind a politikai döntéshozókat tévútra vihetjük. Ugyanakkor egy jól szerkesztett narratíva feltétlenül megkíván egy ilyen szerkezetet.

Végletesen leegyszerűsítve: egy politikai rendszer meghirdetett céljai és a társadalom különböző rétegei által érzékelt állapot közötti feszültséget (indikátorai lehetnek: protestálás, demográfia, migráció) a hatalom részéről hatféle módon lehet általában kezelni:

--- a feszültség tagadása, nem vereséget szenvedtünk, hanem újrarendezzük sorainkat, ideiglenes, taktikai visszavonulás, mindezt előre terveztük;

--- minden probléma külső és belső ellenségek kártékony tevékenységének tudható be, ezeket ki kell jelölni, gyűlölet tárgyává tenni és megsemmisíteni;

--- a rendszer jó, de szubjektív hibákat követtünk (követtek) el, de erőnket mutatja, hogy felismerjük és kijavítjuk őket;

---a rendszer egyes elemeit részben teljesen megváltoztatni, más elemeit módosítani kell, de ne siessük el;

---a rendszer rossz, teljes körű változtatásra van szükség, de reformok sorozatával, nem gyorsan és radikálisan;

--- a rendszer rossz, teljes körű és azonnali változtatásra van szükség.

Dolgozatom hipotézise az, hogy a gyűlölet valamennyi esetben része a változtatás akarásának és végrehajtásának. Néhány egyetemes és magyar történeti példával szeretném alátámasztani tételtemet.²

A hosszú 19. és a rövid 20. század európai története leírható (Gay, 1993) a gyűlölet hajtottá egyéni és csoportos agressziók felszínre töréseinek és visszaszorítási kísérleteinek sorozataként is. Igen sok kortárs, számos, kora viszonyait tudatosan elemző és megfigyelő nyugat-európai intellektus mindkét évszázadban, és az eddig nyúlfarknyi 21. században is, nemcsak hogy tudatában volt ennek, hanem az emberi társadalom természetes állapotának tartotta. Darwin és Spencer – gyakrabban félreértett, mint megértett – teóriái filozófiai és természettudományos súlyt adtak ezeknek a nézeteknek. A témakörrel foglalkozott és foglalkozó számos szerző közül idézhetnénk, Gay nyomán, a 19. század elejéről a német drámaíró, Georg Büchnert, aki az emberben rejlő gonoszság, bűnös hajlamok eredetét kereste; a 19. század végéről az amerikai pszichológus William Jamest, aki szerint minden ember eredendő ösztöneit követve harcol a másik ellen, és a gyűlölet és szeretet összefonódottságára mutat rá vagy a német szociológust, Georg Simmelt, aki szintén eredendő ösztönnek tekinti a gyűlölet sarkallta harci vágyat. Az agresszió eredetét kutató pszichológusok, etológusok számára a fő kérdés az, hogy mennyire biológiailag determinált, és mennyire a társadalmi környezet hatásának tudható be az egyéni és csoportos agresszió. Konrad Lorenz nagyhatású etológiai analízise is arra a következtetésre jut, hogy az emberi alaptermészet eredendő része az agresszív ösztön. Freud és követőinek egy része is sokat küszködött a veleszületett ösztön

---

foundations which transform the constitution and the economy from fair-weather into all-weather institutions capable of withstanding the storms generated within and without, and sixty years are barely enough to lay these foundations Reflections on the Revolution in Europe"

² Az adott terjedelmi keretek között ez a dolgozat csak a témakör egyes problémáinak – remélhetőleg vitát provokáló – felvetésére szorítkozik, nem tekinti át a témakör irodalmát. Az ünnepelt művein kívül leginkább Csepeli György, Glatz Ferenc, László János, Ormos Mária, Pataki Ferenc, Pléh Csaba terelték gondolkodásomat ebbe az irányba.

és a környezeti hatások arányaival az agresszió felkeltésében. A freudi gondolatrendszerben a libidóra való törekvés és a destruktív vágy konfliktusában, egyensúlykeresésében vagy más megfogalmazásban Eros és Thanatos küzdelmében mutatkozik a probléma. Az agresszió számtalan formában, és az alig érzékelhető erősségtől a szélsőséges romboló hatásig, sokfajta intenzitással jelentkezhet (Gay, 1985; Heller, 2007).

Itt, a sokféleség hasonló gyökereinek feltárásánál vállalhat szerepet, rendkívüli óvatossággal a diszciplínája aknákkal teli határmezsgyéin átlépni próbáló történész. Azt keresi, hogy a háborúk és népiirtások során tomboló agresszió milyen apró, gyakran szinte semmilyen figyelemre nem méltatott bűvópatakokból táplálkozik? Számára nem a biológiai, fejlődéstani alapok a fontosak, hanem a felszínre törés és visszaszorítás konkrét körülményeinek tanulmányozása. Ahhoz a pszichológusi nézethez vonzódik, amely szerint az agresszív ösztön reaktív formában, tényleges vagy vélt félelmek miatti frusztráció nyomán jön a felszínre, gyakran identitásformáló szereppel. Ez az identitás lehet nem-specifikus, osztály- vagy csoportspecifikus, generációs vagy etnikai-nemzeti meghatározottságú. A párbajozó férfi, a hazafias pátozzsal és/vagy demagógiával érvelő politikus, a tollát vitriolba mártó újságíró, a mások gyengeségeit kigúnyoló karikaturista, a harcos szüfrazsett, a radikális szakszervezeti aktivista, a csapatát és annak sztárjait istenítő, az ellenfelet és az ellenfélnek drukkolókat a pokolba kívánó szurkoló agresszivitása egy töről fakad: egy adott szituációra reagálva sokfajta lojalitásuk, kötődéseik halmazából egy elemet kiragadva, minden mást elhomályosítva képviselik azt. Ez az agresszivitás azonban egyáltalán nem szükségszerűen destruktív, könnyen lehet, hogy hosszabb távon az adott mikro- vagy makrotársadalom destabilizálása helyett annak konszolidálását, át- vagy újjáépítését szolgálja. Harcos szüfrazsettnek és feministák nélkül aligha valósult volna meg a női emancipáció, radikális szakszervezeti aktivisták, demagóg szocialista politikusok és forradalmárok nélkül aligha formálódtak volna ki a modern szociálpolitika (napjainkban lehangoló) intézményei. A konstruktív és destruktív elemek persze (és ezek felfejtésében van nehéz, de rendkívül érdekes szerepe a történésznek) alig szétválaszthatóan keverednek az agressziót gyakorló személyt vagy csoportot motiváló tényezők között. A szélsőséges destruktivitás művészi vagy tudományos teljesítménybe is szublimálódhat. Akárcsak a szeretet, és leginkább a szerelem, a gyűlölet hajtotta agresszió is egyszerre nyithat meg a mennyország legfényesebb vidékeire és a pokol legfertelmesebb mélységeibe vezető utakat. Jól tudjuk ezt irodalmi-művészeti élményeinkből (gondoljunk Ady felülmúlhatatlan *Héjanász az avaron* című versére), társadalmi, családi vulgáropszichológiai tapasztalatainkból (se vele, se nélküle), de ritkábban alkalmazzuk történelemről, politikáról gondolkozva. Pedig a józan történeti elemzéshez nem árt, ha figyelünk a művészek és pszichológusok által oly sokszor megfogalmazott megfigyelésre: a tiszta agresszió legalább olyan ritka, mint a tiszta szeretet. Szépen fogalmazta meg ezt például Heine, amikor édes kegyetlenségről, kegyetlen gyengédségről vagy a kéjes bosszúról írt. Ide kapcsolódik különféle egyházakhoz tartozó, számos vallásos ember klasszikus kérdése is: miért tűrik, netán okozzák a szerető jóságos istenek és prófétáik az emberek szenvedéseit?

A hosszú 19. és a rövid 20. század európai története tehát Gay nyomán leírható az egyéni és csoportos agressziók felszínre töréseinek és visszaszorítási kísérleteinek sorozataként. A társadalompszichológia területére merészkedő történész számára hatalmas kihívás, hogy

számos esettanulmány elemzése révén próbáljon hozzájárulni az agresszió „természet adta” és társadalmilag meghatározott okainak arányaival kapcsolatos vitához. A vonatkozó eszmetörténeti kutatások egyik alapkérdése az, amit az első világháború után elsőként a francia Julien Benda (1867-1956) és a német Carl Schmitt (1888-1985) fogalmazott meg a politikai és kulturális alapú gyűlölködések kölcsönhatásáról. Pusztán véletlen, hogy mindkét szerző 1927-ben publikált mai napig hatásos műveket. Írástudók árulása című könyvében Julien Benda arra a következtetésre jut, hogy „korunk a politikai gyűlölködések intellektuális szerveződésének kora” (Benda, 1959). Benda szerint a francia forradalom és a napóleoni háborúk óta hatja át a kontinens lakosságának egyre növekvő részét a szenvedélyes politikai elkötelezettség: a legmeghatározóbb a nemzeti indíttatású szenvedélyek összekapcsolódása más politikai eszmékkel. Az első világháború után Benda szerint felerősödik ez a folyamat, legmarkánsabb példája Hitler Nemzeti Szocialista Pártja. Nem lehetetlen, hogy Benda olvasta a beszámolókat Hitler 1927 áprilisi müncheni beszédéről, amelyben a 37 éves ambiciózus, karizmatikus politikus kijelentette: „fiatal szocialista nacionalizmusunknak semmi köze nincs a régi, elavult patriotizmushoz” (Lukács, 1998). A napjainkban igen sokszor emlegetett Carl Schmitt, a harmincas évek második felében Hitler kedvenc jogásza is gyakran olvasható Hitler különböző kijelentéseiről, amikor *A politikum fogalma* című esszéjét formálta. Schmitt szerint a specifikus politikai megkülönböztetés, amelyre a politikai cselekvések és motívumok visszavezethetők, a barát és az ellenség megkülönböztetése úgy, ahogy az erkölcs területén a jó és a rossz, az esztétikum esetében a szép és a rút, a gazdaságban pedig a rentábilis és a nem rentábilis a meghatározó fogalompár. Schmittnél az ellenség és barát kijelölése az egyén és a közösség identitásképzésének meghatározó aktusa. A társadalmi lét természetes formája az ellenség visszaszorítása, szükség esetén megsemmisítése. Mark Lilla tömör és szellemes értelmezésében: „A háború nélküli világpolitika nélküli világ lenne, a politika nélküli világ ellenségeskedések nélküli világ lenne, és az ellenségeskedések nélküli világ emberi lények nélküli világ lenne.” (Lilla, 2001) Ez persze egy folyamatosan változó állapot, szüntelenül döntéseket kell hoznunk arról, kik az aktuális barátaink és ellenségeink. Gedő Éva kitűnő megfogalmazásában: „e koncepció szerint valódi létet éppen az ellenség által nyerünk, mintegy az ellenségünkkel együtt, e döntés által emelkedünk ki az örök beszélgetés és egyezkedés arctalan mocsarából” (Gedő, 2007). Mindkét felfogás az első világháború utáni európai értelmiség nagy részének reményvesztettségét, egy új önmeghatározás keresését tükrözi. A régi rend összeomlott, a vákuumba a szélsőséges aktivitást hirdető ideológiák és azokra is támaszkodó politikai mozgalmak, leginkább a faszizmus és kommunizmus robbantak be. A hatáshoz szükséges hordozóerőt mindkét esetben a szélsőséges nacionalizmus szolgáltatta.

Témám egyetemes történeti kereteinek pontosabb kijelölésében igen sokat segített egy, már a második világháború tapasztalataira is építő alapvető eszme- és politikatörténeti munka. Fritz Stern 1961-ben megjelent könyve, *The Politics of Cultural Despair*, a mai napig talán a legfontosabb hozzájárulás a nemzeti szocializmus intellektuális gyökereit vizsgáló irodalomhoz. Stern témakijelölésénél abból indul ki, hogy kora a kulturális gyűlöletek és személyes sérelmek politikai szerveződésének időszaka (Stern, 1961). A szélsőséges politikai gyűlölködések okait kutatva szélesebb horizontú megközelítést alkalmaz, mint Benda vagy Schmitt. Az ő értelmezésében a nacionalista politikusok és ideológusok egy „konzervatív

forradalom” keretei között az elnemzetlenítő modern, liberális, szekularizált, ipari-urbánus kultúrát támadják. E gondolatkör legkövetkezetesebb képviselői, így Dosztojevszkij és Nietzsche, „meg akarták semmisíteni a gyűlölt jelent abból a célból, hogy az imaginárius jövőben újrateremtsenek egy idealizált múltat”. Kevésbé radikális, de annál mélyebb elkeseredettséggel lép fel Jacob Burckhardt, aki a militarista államtól és a tömegességtől félti az individuum tiszteletének – nem kis részben – általa feltárt kulturális hagyományait. A „ressentiment” ideológiájának legfőbb ellensége a legtágabb értelemben vett liberalizmus, Fritz Stern értelmezésében a konzervatív forradalom képviselői szerint: „Az ember elsődlegesen nem racionális, hanem akaratos. Eredendően nem jó, képtelen a tökéletességre, a liberális individualizmus politikája egy illúzióra épül, a gonosz létezik, és az emberi élet eredendő jellemzője... a történelmi fejlődés eszméje téves, és vakká teszi az embereket a katasztrófák közeledtekor” (Stern, 1961). A konzervatív forradalom legmélyebb gyökerei Rousseau-hoz és követőihöz, a felvilágosodás naiv racionalizmusának kritikájához nyúlnak vissza. Fő ideológusaik, így Paul de Lagarde, Julius Langbehn, Moeller van den Bruck, Charles Maurras, Maurice Barres, Gabriele D’Annunzio és Enrico Corradini, az Action Française és az „anti-Dreyfusard”-ok, Lueger Bécsének keresztényszocialistái, a pángermánok, a nemzeti megváltás hitét állították szembe a liberális kultúrával és az egyedül üdvöztőnek gondolt hit elvesztésével. Ebből a perspektívából vizsgálva a kapitalizmus, a városi-ipari kultúra szocialista-kommunista kritikája is értelmezhető a „ressentiment” ideológiájaként. A konzervatív és a marxista-szocialista forradalmárok között a megváltás forrásában van a különbség: a marxista értelmezés szerint ez az egyetemes osztályszolidaritás, a konzervatív forradalom hívei szerint a nemzeti egység. Ez a „kulturkritika” többfajta politikai ideológia kiindulópontja lehetett: táplálkozhatott belőle a kommunizmus, a fasiszmus, az amerikai McCarthy hidegháborús, antikommunista ideológiája és leginkább az antiszemitizmus. A nacionalista politikusok és ideológusok egy „konzervatív forradalom” keretei között az elnemzetlenítő modern, liberális, szekularizált, ipari-urbánus kultúrát támadják.

Az első világháború mint gyűlölettörténeti korszakhatár

1914 nyarán és őszén a nemzetszeretet és a „másik” gyűlöletének elegye sajátosan vegyül az intellektuális elit egy befolyásos részének valamifajta civilizatórikus, újjászületést váró reményével. Hadd korlátozzam magam most itt egy idézetre, egy olyan szerzőtől, aki oly sokszor foglalt állást a humánus és a humanizmus érdekében. 1914 novemberében azonban a következőket írta: „Az ember úgy érzi, hogy mindennek újjá kell születnie ez után a mély, hatalmas megpróbáltatás után, és hogy a német lélek erősebben, büszkébben, szabadabban, boldogabban kerül ki belőle”. Szerzőnk párhuzamot von a háború és az irodalom között: „Az irodalom bizalmasabb lábbon áll a szenvedélyekkel és a természettel, mint az értelemmel és a szellemmel.” (Pók, 1975). Mint a legnagyobb írók általában, a 39 éves Thomas Mann is szeizmográfként érzékelte a társadalom hangulatát. A háború valamennyi érintett országban olyan mértékű gyűlöletet és lelkesedést mobilizált, amelynek hatása alól az első hetekben és hónapokban szinte senki sem vonhatta ki magát. Tekintélyes szaktudósok minősítették

szellemileg, kulturálisan alacsonyabb rendűnek, barbárnak az ellenséget, megváltoztatták az ellenséges népre emlékeztető családneveiket, adták vissza az ellenséges ország egyetemeitől kapott tudományos elismeréseiket, díszdoktorátusaikat. Mozgósító versek, dalok, imák (Isten, büntesd meg Angliát) lelkesítették a tömegeket, különösen nagy hatása volt Ernst Lissauer *A gyűlölet himnusza* című alkotásának:

Bevezető sorai Kosztolányi Dezső fordításában:

*Mit nekünk muszka, francia,
Ha vágják, vág a harc fia.
Mi nem szeretjük őket,
Mi nem gyűlöljük őket,
Védjük folyónk és völgy-ölünk —
Gyűlölni egyet gyűlölünk,
A haragunk nagy, mint a hegy
S az ellenségünk egy, csak egy:
Az angol.
Látjátok-e, ott ül a gyáva szatócs,
Előtte a szürke, a végtelen' ár,
Irigy, sunyi; kétszínű és harapós
És védi keményen a vízi határ.*

A lelkesítő szövegek szerzői általában persze biztonságos hátországi íróasztalok mellől biztattak heroikus tettekre, és mindkét oldalon rövid háborút vártak: a kérdés csak az volt, hogy karácsonyra az antant csapatok látogatnak Berlinbe vagy német katonák árasztják el Párizst...

Nem így történt, olyan háború következett, amelyben nemcsak a frontvonalakon harcoló katonák szenvedtek, hanem a végső, katasztrofális mérleg a szinte felfoghatatlan mértékű anyagi pusztulás mellett több civil, mint katona halálát mutatta ki. Olyan helyzetek alakultak ki, olyan véres csaták zajlottak, a hadifoglyok olyan embertelen bánásmódban részesültek (főleg a háború második felében), amely egyes kortársakat és későbbi történészeket a gyarmati háborúk kíméletlenségére emlékeztetett. A fogalmi keretek formálásában igen hasznos lehet a magyar zsidóságot diszkrimináló törvények kidolgozásában és politikai, társadalmi elfogadtatásában igen aktív szerepet játszó újságíró és politikus (és bizonyára ezért is keveset idézett Makkai János) 1943-ban megjelent *Politika Isten rabságában* c. könyvében bevezetett fogalom, az „értelemsüketség”. Makkai szerint a politikai hiedelmek gyermekbetegségei mind közös eredőből, az érzelmek túltengéséből és az értelem fejletlen, alárendelt, lényeg nélküli állapotban való tartásából erednek. A hiedelem gyermekkorában az érzelem túlteng úgy, hogy az értelem alig jut benne szerephez. Az értelem teljesen csenevész, a hívő tömeg pedig mohó a cselekvésben – nyilvánvaló hát, hogy ostobaságokat kell elkövetnie. A politikai hiedelem leggyakoribb gyermekbetegsége az „értelemsüketség”, amely alatt azt a pszichikus állapotot kell érteni, amikor a hívő annyira a hiedelmet alkotó érzelmeinek szuggesztíója alatt

áll, hogy teljesen képtelen az önkritikára, a más irányú értelmi behatások elfogadására. Nem ért meg semmit, ami nem vágyainak és akarátának kedves és megfelelő, ellenben mindent kritika nélkül elhisz és követ, ami érzelmei alátámasztására alkalmas (Makkai, 2006). Makkai szerint ezek a tömegeket mozgósító érzelmek a rajongás, a gyűlölet és a félelem.

Magyarországi gyűlölethullámok

A magyarországi modernkori gyűlölethullámok, mint az agresszív tömegmagatartás mozgatórugóinak története szemszögéből az 1905-1906-os politikai válságnak van kiinduló, máig ható jelentős hatása. Erre először Hajdú Tibor hívta fel a figyelmet, szerinte: „Az 1905-ös politikai krízis felszínre hozta a magyar politika és társadalom legmélyebb, addig nagyrészt eltakart és eltagadott antagonizmusait. Az egyik a „nemzet vagy haladás” valóságosan hamis, de a hamis nemzettudat eszmekörében nagyon is élő dilemmája. A másik a radikális és mérsékelt (konzervatívnak vagy nemzetinek is nevezett) liberalizmus éppen akkor antagonisztikussá váló ellentmondása. A harmadik a radikális liberalizmus és az osztályharcos szocializmus akkor még kevésbé fontosnak tűnő viszonya. A negyedik a függetlenségi jelszavak valóságos tartalma. Az ötödik a parlamentarizmus válsága ott, ahol a politika bizonyos problémái, jelen esetben a függetlenségé és a nemzeti ellentétéké, nem oldhatók meg parlamentáris, demokratikus úton. Végül maguk a régi Magyarországot a következő, sorsdöntő két évtizedben szétszaggató nemzeti ellentétek – s ezek függvényeként az ún. zsidókérdés...” Az érvelés szerint 1905-ig élt a remény, hogy angol példára, ha nehezebben is, a magyar liberalizmusból végül is kinő a magyar demokrácia – az 1905-1906-os válság semmivé tette ezt a reményt, bár ezt a kortársak nem láthatták olyan világosan, mint az utókor... A reformkorban született és vagy nyolc évtizeden át nagyszerű tettekre képes magyar nemzeti liberalizmus 1904 és 1914 között lassan kiszorult” (Világosság 1993/3/5-7).

Valószínűleg a forradalmi hangulattól ösztönözve és nem körültekintő mérlegelés alapján utalt Németh László 1956. november 2-i híres, *Emelkedő nemzet* címmel az Irodalmi Újságban megjelent cikkében 1906-ra: „Az utolsó ötven év magyar szellemi fejlődése világosan fölírta a célokat, melyek felé egy magyar forradalom esetén törekednünk kell.” (Németh, 1956) Az utalás 1906-ra, mint az 1956-ban kiteljesedő folyamat kezdőpontjára, aligha tudományos elemzésen alapszik, sokkal inkább a nagyformátumú értelmiségi retorika fordulata. Ma, amikor már jóval több, mint 100 év tapasztalata áll mögöttünk az 1905-1906-os események értelmezéséhez, talán nem megalapozatlan az az állítás, hogy a Hajdú Tibor által összefoglalt problémákból fakadó 20-21. századi magyarországi gyűlölködés ősforrása ez az időszak.

Körülbelül ettől az időtől fogva a társadalom többsége a radikális társadalmi-politikai változások programjait egyre inkább a nem hazafias kozmopolitizmussal azonosította. A politikai és kulturális vitákban a pusztító feudalizmus vagy reakciós erők képét gyakran állítják szembe a gyökértelen, idegen, a Nyugatnak udvarló kozmopoliták fogalmával. Az e fajta túlzott gyűlöletre személyes szinten az egyik legjobb és legismertebb példa, hogy a 20. század eleji Magyarország két kiemelkedő alakja: a korabeli magyar politikai rendszer és társadalom problémáit, ellentmondásait költészetében és politikai prózájában oly élesen

exponáló Ady Endre, valamint az ország modernizációja előmozdításának módjait kereső, de minden lényeges politikai vagy társadalmi reformot ellenző Tisza István viszonya. Ady és a Nyugat Tisza szerint levéltetűk voltak „a magyar kultúra pálmáján”, erre válaszul Ady: „bihari Istennek”, „geszti Napóleonnak”, „zavarodottnak”, „gyújtogató, csóvás embernek”, „bújtó, új, kan Báthori Erzsébetnek”, „bomlott szemű s bomlott fejű kajánnak”, „gazembernek” nevezte Tiszát. Szekfű Gyula a *Három nemzedék*-ben (Szekfű, 1920) *Két magyar sors a hanyatló korban* címmel fejezetet szentelt a két egyéniségnek. Szekfű szerint Tisza az erkölcsi rend, Ady az anarchia és beteg dekadencia képviselője, de „mindkettő magyar élet, meddő magyar sors egy tévelygő korszakban.” (Szekfű, 1920) Szekfű arra vállalkozik, hogy „az ösztönök gomolygó világát” elemezze. Ady szerinte „a nádorválasztó kisnemesek utolsó sarja”, aki „eladá testélelkét az új Budapestnek” és vad gyűlölettel fordul a grófi címet hordozó politikus felé, akiben Szekfű „az igazi magyar szálfát”, az utolsó egész magyart, a „lelkével rokon tiszai nemest” láttatja. A következő mondat azonban tágabbra nyitja a horizontot: „...jellemző ez az egymás ellen agyarkodó méhrajra, minek Széchenyi nevezett bennünket”. S néhány mondattal később gondolati és retorikai bravúrral értékeli egyformán nagyra mindkét életművet a nemzeti önismeret szempontjából: „A magyarságnak... önmagára kell majd találnia, hogy Adyban is megismerje és megszeresse saját fajtáját, véréből való vérét, lelkéből vett lelkét” (Szekfű, 1920).

Mindehhez azt tenném hozzá, hogy a gyűlölködő retorika egy feszítő ellentmondás része. Ady és Tisza is igen mélyen érezték a változás, változtatás szükségét, ugyanakkor egyikük sem látott egyszerűen és gyorsan járható utat. Mindketten drámai erővel élték át önmagukra szabott felelősségüket a magyarság sorsáért, jövőjéért és ezt részben oldotta, ha egymásban jelölhették meg a továbblépés akadályát.

Adyt hozta fel a „konstruktív gyűlölet” példajaként Révai József a költő halálának harmincadik évfordulóján. A magyar kulturális élet ekkori irányítója szerint: „A különbség köztünk és Ady között az, hogy ő elsősorban a magyar történelmi népi és nemzeti ellenzék programját akarta megvalósítani és megvalósítását kész volt rábízni a munkásosztályra, a szocializmusra, míg mi a szocializmus programját akarjuk megvalósítani és eközben megvalósítjuk a magyar történelmi népi ellenzék programját is... Ady úgyszólván a magyar népforradalom lokálpatriótája volt, aki mindent a magyar Pokollal való harcra tett... Mit adhat az építő embernek, a hétköznapi munkásainak, akik normával, iskolareformmal, öt éves tervekkel vannak elfoglalva, Ady mitologikus gyűlölete a Tisza Istvánok, a bújtó új kan Bátor Erzsébetek' iránt?

Igaz, a Mindszentyek nem Tisza Istvánok. És a Tisza Istvánokra sem tudunk már Ady szemével nézni, mint a Gonosz mitologikusan felnagyított megtestesülésére. De ennek ellenére ne higgyük, hogy a magyar Pokol erőit végleg leküzdöttük és Ady szenvedélyes demokratikus gyűlöletére nincs már szükség. Nem erényünk, hanem gyengeségünk, hogy nem tudunk úgy gyűlölni, mint Ady. A szocializmust építjük, de a középkor erői itt vannak még, és ha Ady nagy gyűlöletét idegennek érezzük, ez azt jelenti, hogy védtelenné váltunk Hunnia – bár nem gigászi, de alattomos és veszedelmes – volt uraival szemben.” (Révai, 1949) Hasonló szemléletet tükröz egy korabeli, a Ludas Matyi-t bíráló cikk, amely szerint a vicclap nem él kellő mértékben az ellenségekkel szembeni gyűlöletkeltés eszközeivel (Takács, 2003). Ez a szenvedélyes, „konstruktív” gyűlölet vonzott sokakat, akik hittek a magyar társadalom –

az ő felemelkedésüket is lehetővé tevő – gyors újjáépítésének lehetőségében.

Más irányban is működött azonban változást támogatóan ez a gyűlölet, és erre 1956 lehet jó példa. Az 1945 utáni kétpólusú világ szellemi légköre sehol sem kedvezett az önkritikus szembenézésnek, a félelem által vezérelt gyűlölet a nagyhatalmi politika lényeges eleme volt, és a hidegháború idején a gyűlölet újabb hullámaait indította el. Hasonló érzések formáltak mindkét oldalon a belpolitika fő frontvonalait is. E légkör egyik legjobb leírását Richard Hofstadter adta először, 1963-ban megjelent munkájában (Hofstadter, 1979). A paranoia klinikai pszichológiai fogalmát kölcsönözte e politikai stílus leírásához. A klinikai paranoiás gondolkodásában az egész világ az ő személyes ellensége, a paranoid stílusú politikus nem saját személyét, hanem nemzetét, ügyét társadalmi csoportját üldöző összeesküvéseket keres – és ezekre utalva világos, egyértelmű válaszokat ad a bonyolult jelenségek, válságok okait firtató kérdésekre. Jól alkalmazható ez a fogalom a hidegháború korabeli Magyarország számos vezető politikusára is.

„Hivatalos” és „spontán” gyűlöletek Magyarországon 1956 előestéjén

Az 1956-os magyar forradalom okaira vonatkozó szakirodalomban elterjedt nézet szerint Rákosi tekintélyelvű diktatúráját a népharag kiváltotta felkelés döntötte meg, amelyet a magyar társadalom minden rétegét és az ország legnagyobb részét felölelő népi megmozdulás követett. Hadd próbáljam meg kiegészíteni ezt az állítást azzal érvelve, hogy a hivatalosan gerjesztett gyűlölet, kombinálva a lakosságban felhalmozódott „spontán” gyűlölettel, döntő szerepet játszott a „forradalmi helyzet” kialakulásában. A „hivatalosan gyűlölendő” külső ellenségek az imperialisták és társaik voltak. A fő célpont természetesen az Egyesült Államok, de a legmélyebb gyűlölet a „német hódítókra” (kortárs reinkarnációjukban, mint nyugatnémet imperialisták) irányult, hiszen ők már a magyar állam alapítása óta fenyegetést jelentettek. Különleges nagy gyűlöletet keltettek Tito Jugoszláviája ellen, katonai lögyakorlatok során gyakran használták célpontként a Tito-fejeket. A vezető pártelit a lakosság mintegy 20-25%-át tekintette tényleges vagy potenciális ellenségnek. Egy 1953. szeptemberi belügyminisztériumi feljegyzés ezeket a nyilvántartott ellenségeket 28 kategóriába sorolta. 1954 nyarán a források a kategóriák megőrzésével az ellenségszámok csökkenését mutatják, de 1955 során újra emelkedtek a számok. Hasonló tendenciák tükröződnek a bebörtönzöttek számának alakulásában is (ebben természetesen a köztörvényes bűnözők is jelen vannak): 1952-ben 35 000, 1954-ben 23 000, 1955-ben újra 37 000.³ A harsány gyűlöletpropaganda azonban, amint azt rendőrségi beszámolóik, hangulatjelentések tükrözik, kevés hatással járt, inkább más irányú, a kommunista rendszerre, ideológiára, a Szovjetunióra és vezető funkcionáriusokra irányuló „spontán” gyűlöleteket váltott ki. Így például Sztálin halálát követően, 1953. márciusában és áprilisában 219 főt tartóztattak le Sztálint becsmérlő nyilvános kijelentéseik miatt (Pünkösdi, 2003). Sajátosan alakult a helyzet az antiszemita

³ Az állambiztonsági szervek célszemélyei 1956 előtt és után. Kézirat. www.abtl.hu

gyűlöletkeltéssel kapcsolatban, a polgári, burzsoá jelző volt gyakran ilyen irányú rejtett utalás. Ennél közvetlenebb uszítás volt a cionizmus kiátkozása, így az ellenségkategóriák listáján a regisztrált nyilasok egy rovatban szerepeltek a nyilvántartott cionistákkal (Győri Szabó, 1997). Sok, eredetileg kommunistabarát zsidó vesztette el ennek következtében hitét a mindent gyorsan és tökéletesen megoldani ígérő politikai rendszerben.

A fogalmi kereteket és néhány esettanulmányt áttekintve annyiban módosítom a bevezetőben megjelölt hipotézisemet, hogy a gyűlölet komplementer párja gyakran, de korántsem mindig, az „értelemsüket” rajongás, amely önmagában és az általa kiváltott reakciók révén szintén a változások/változtatás tényezője lehet. Magamat is további vonatkozó kutatásokra inspirálva Brody János újabb dalának szövegével⁴ búcsúzom az olvasótól/hallgatótól:

Láttam a rajongó arcokat, mikor beszélt a bölcs vezér
és mindenki elhitte, hogy boldog jövőt ígér
És nem volt sehol egy apró betűs figyelmeztető
hogy nem kell mindent bevenni, ami könnyen emészthető.

Kockázatok és mellékhatások nélkül az élet nem élhető
csak remélni lehet, hogy nem tesz tönkre a receptre felírt jövő.

És jöttek a magukba szédültek, kiket elragadott a hév
hogy az egyedül helyes gyógykezelést kötelezővé tegyék
De ők sem tudták föltalálni a boldogság pirulát
hiszen a szerelem ellen a házasság a legjobb orvosság.

Kockázatok és mellékhatások nélkül az élet nem élhető
csak remélni lehet, hogy nem tesz tönkre a receptre felírt jövő.
Kockázatok és mellékhatások nélkül az élet nem élhető
a csalódás a legtöbb esetben nem megelőzhető.

Hát gondold meg, hogy mit veszel be, mert veszélyes is lehet,
ha a régen lejárt szavatosságú gyógyszereket szeded.
Ne hagyd, hogy téged is megtévesszen a kiglancolt imázs,
ha rosszul választasz, nem segít majd az imádkozás.

Kockázatok és mellékhatások nélkül az élet nem élhető
csak remélni lehet, hogy nem tesz tönkre a receptre felírt jövő.
Kockázatok és mellékhatások nélkül az élet nem élhető
a csalódás a legtöbb esetben nem megelőzhető.

⁴ <https://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/13245/brody-janos/kockazatok-es-mellekhatasok-zeneszoveg.html>

Kockázatok és mellékhatások nélkül az élet nem élhető
 csak remélni lehet, hogy nem tesz tönkre a receptre felírt jövő.
 Kockázatok és mellékhatások nélkül az élet nem élhető
 hát ember küzdj és bízva bízzál, Lucifer legyőzhető.”

A cikk másodközlés

Irodalom

- Almási, M. (1993). *Világosság*. Világosság Alapítvány, Budapest 1993/3/5-7
- Benda, J. (1927). *Le traison des clerics*. Paris
- Benda, J. (1959). The Betrayal of Intellectuals. *The Beacon Press*, Boston, 1959. 21
- Bródy, J. (2001). Kockázatok és mellékhatások. <https://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/13245/brody-janos/kockazatok-es-mellekhatasok-zeneszoveg.htm>
- Dahrendorf, R. (1990). *In A Letter Intended to Have Been Sent to a Gentleman in Warsaw*. Times Books, New York.
- Gay, P. (1985). *Freud for Historians*. Oxford University Press
- Gay, P. (1993). *The Cultivation of Hatred*. WWNorton, New York.
- Geđő, É. (2007). A politikum fogalma Karl Schmittnél. *Századvég* 43(2007) /1/94.
- Győri, Szabó, R. (1997). *A kommunista párt és a zsidóság*. Windsor Kiadó, Budapest
- Heller, Á. (2007). *Sámson. Erosz és Thanatosz a Bírák Könyvében*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest
- Hofstadter, R. (1979). *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays*. Chicago, The University of Chicago Press, 3-41.
- Illés A. (szerk.). (2013). *Pillantás Magyarországra*. Sclar, Budapest, 97-98
- Lilla, M. (2001). The Reckless Mind: Intellectuals in Politics. *New York Review Books*, New York, 58.
- Lissauer, E. A gyűlölet himnusza (ford. Kosztolányi Dezső) <http://scharekf.hu/dotroll/przemysl/gyulolet.htm>
- Makkai, J. (2006). A politikai hiedelem gyermekbetegségei. *Politikatudományi Szemle*, 2006/2 http://www.poltudszemle.hu/szamok/2006_2szam/2006_2_makkai.pdf 282.o.
- Németh, L. (1956. november 2.). Emelkedő nemzet. *Irodalmi újság*
- Pók, L. (1975). *Thomas Mann világa*. Európa Könyvkiadó. Budapest
- Pünkösti, Á. (2003). Súlyosbító körülmények. *Népszabadság*, 2003. március 5. 8.
- Révai, J. (1949). Élni tudtunk a szabadsággal. Szikra, Budapest, 676-679.
- Stern, F. (1965). The Politics of Cultural Despair. A Study int he Rise of Germanic Ideology. Anchor Books, Doubleday&Company, Inc. arden City, New York, 1965.
- Szekfű, Gy. (1920). *Három nemzedék és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest
- Takács, R. (2003). Nevelni és felkelteni a gyűlöletet. *Médiaelméleti folyóirat* 4/1/. 45-60.